O'ZBEK TILIDA MILLIY LIBOS NOMLARINING GENDER VA MAROSIM SEMANTIKASI

Shamsiddinova Latofat Samariddin qizi
Qarshi davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi
kafedrasi tayanch doktoranti
latofatshamsiddinova948@gmail.com
ORCID: 0009-0001-6244-8877
https://doi.org/10.5281/zenodo.24334133

Annotatsiya. Tezisda o'zbek tilidagi milliy libos nomlari gender, yosh-maqom va marosim belgilari asosida tahlil qilinadi. Libos nomlarining semantik tarkibida "kim kiyadi", "qachon kiyadi" va "qaysi marosimda kiyadi" degan madaniy ma'lumot qatlami borligi ko'rsatiladi. Erkak va ayol liboslari, qiz, kelin va keksa ayol kiyimlari hamda to'y, beshik to'yi, sunnat to'yi va motam marosimlari bilan bog'liq nomlar tasnif qilinadi.
Kalit so'zlar: milliy libos, gender semantika, marosim leksikasi, ijtimoiy maqom, semantik komponent, lingvomadaniyat, o'zbek tili.

Abstract. The paper analyses Uzbek names of national clothing in terms of gender, age and social status, and ritual use. It shows that the meaning of these names carries cultural information about who wears a garment, when, and at which ceremony. The names are classified into men's and women's clothing, clothing for girls, brides and elderly women, and clothing used at weddings, cradle ceremonies, circumcision feasts and mourning.
Keywords: national clothing, gender semantics, ritual vocabulary, social status, semantic component, linguoculturology, Uzbek language.

Kirish

Milliy libos nomlari oddiy predmet nomi emas. Ular xalqning jinsga, yoshga, oilaviy holatga va marosimga munosabatini ham ifodalaydi. *Paranji*, *chachvon*, *kelinchak ro'moli* yoki *kuyov to'n* kabi nomlar eshitilganda so'zlovchi ongida faqat kiyimning shakli emas, uni kim va qanday vaziyatda kiyishi haqidagi tasavvur ham paydo bo'ladi. Bu tasavvur so'z ma'nosining madaniy komponenti hisoblanadi.

Tilshunoslikda gender kategoriyasi ijtimoiy-madaniy jins sifatida o'rganiladi. A.V. Kirilina gender til birliklarida aks etadigan ijtimoiy konstrukt ekanini ta'kidlagan [3]. Lingvomadaniyatshunoslikda esa so'z madaniy ma'lumotni saqlovchi va avloddan avlodga o'tkazuvchi birlik sifatida qaraladi [4; 7; 8]. O'zbek tilshunosligida milliy-madaniy leksikani lingvomadaniy jihatdan o'rganish N. Mahmudov, Sh. Usmonova va boshqa olimlar ishlarida asoslangan [5; 9]. Milliy libos nomlarining etimologik-tuzilishi va etnomadaniy xususiyatlari avvalgi ishimizda ko'rib chiqilgan [2]. Libos nomlarining etnografik asoslari esa O.A. Suxareva va boshqa etnograflar tadqiqotlarida yoritilgan [6].

Shunga qaramay, o'zbek tilidagi milliy libos nomlarining gender va marosim belgilari alohida semantik komponent sifatida hali tizimli tavsiflanmagan. Tezisning **maqsadi** shu komponentlarni ajratib, libos nomlarini ular asosida tasniflashdir.

Tadqiqotda komponent tahlil, tavsifiy, lingvomadaniy va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Material "O'zbek tilining izohli lug'ati" [1], etnografik manbalar [6] va xalq og'zaki ijodi namunalaridan olindi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. Libos nomlarida gender belgilanganlik

Gender belgisiga ko'ra milliy libos nomlari uch guruhga bo'linadi: erkaklar libosi nomlari, ayollar libosi nomlari va har ikki jins uchun umumiy nomlar. Birinchi ikki guruhda gender belgisi so'z ma'nosining ichida bo'ladi, ya'ni implitsit ifodalanadi. Uchinchi guruhda esa u qo'shimcha aniqlovchi so'z orqali eksplitsit ifodalanadi.

Guruh	Misollar	Gender belgisining ifodalanishi
Erkaklar libosi	*salla, chakmon, yaktak, belbog', telpak*	Ma'no tarkibida (implitsit)
Ayollar libosi	*paranji, chachvon, lozim, mursak, durra, peshonaband*	Ma'no tarkibida (implitsit)
Umumiy nomlar	*do'ppi, to'n, kamzul, mahsi, kavush*	Aniqlovchi orqali: *qiz do'ppi, ayollar to'ni, erkaklar kamzuli* (eksplitsit)

Implitsit gender belgisi. *Paranji* va *chachvon* so'zlarining izohida "ayollar" semasi asosiy belgi sifatida qatnashadi [1]. Bu so'zlarni erkakka nisbatan qo'llash me'yordan chetga chiqish sanaladi va kulgi yoki kinoya ifodalaydi. *Salla* va *belbog'* esa an'anaviy ravishda erkak kishining tashqi qiyofasi bilan bog'lanadi. Shu sababli bu so'zlar asosida yuzaga kelgan ko'chma ma'nolar ham ko'pincha erkaklik, mardlik, mehnatga shaylik tushunchalarini ifodalaydi: *belini mahkam bog'lamoq* birikmasi ishga jiddiy kirishishni bildiradi.

Eksplitsit gender belgisi. Umumiy nomlarda jins *qiz, ayol, erkak, kelin, kuyov* kabi aniqlovchilar orqali ko'rsatiladi. Masalan, *do'ppi* so'zi o'zi neytral, lekin *qiz do'ppi* birikmasi bezak, rang va kashta turi jihatidan alohida buyumni nomlaydi. Demak, tilda gender farqi yangi so'z yasash orqali emas, ko'proq so'z birikmasi orqali ifodalanadi. Bu o'zbek tilining analitik nomlash usuliga mos keladi. "To'n" so'zining qadimgi turkiy tilda umuman "kiyim" ma'nosini bildirgani ham uning jinsga nisbatan betarafligini izohlaydi [10; 11].

Hududiy gender belgilari. Gender farqi ayrim hududlarda alohida nomlar bilan ham ifodalanadi. Xorazmda ayollar ipakdan tikilgan, popuk va tangalar osilgan gulli *tahya* (do'ppi) kiygan, erkaklar esa qo'y terisidan tikilgan *chug'irma telpak*ni yil davomida kiyib yurgan [13]. Demak, adabiy tilda aniqlovchi bilan farqlanadigan *qiz do'ppi* va *erkak do'ppi* tushunchalari shevada ikki alohida so'z bilan ifodalanadi. Xorazm ayollari ba'zan paranji o'rniga uchburchak shaklidagi *charchi*ni, uzun va tor soxta yengli *ja'dani*ni yopinib chiqqan [13]. *Yaktak* va *chakmon* esa M. Asomutdinova tavsifida bevosita "erkaklar kiyimi" deb izohlangan [12].

Gender belgisining o'zgarishi. Ayrim nomlarda gender belgisi zamon o'tishi bilan zaiflashgan. *Paranji* va *chachvon* hozir kundalik nutqda deyarli qo'llanmaydi va tarixiylik bo'yog'iga ega. *Do'ppi* esa erkaklarga xos kundalik bosh kiyimdan umummilliy ramzga aylanib, gender belgisini qisman yo'qotgan.

2. Yosh va ijtimoiy maqom semantikasi

An'anaviy o'zbek madaniyatida libos kishining yoshi va oiladagi o'rnini ko'rsatuvchi belgi bo'lgan. Ayniqsa, ayollar libosida "qiz → kelin → ona → keksa ayol" bosqichlari aniq farqlangan [6]. Bu farqlar til birliklarida ham saqlanib qolgan.

1. **Qizlik davri.** *Qiz do'ppi*, *jamalak*, *sochpopuk* kabi nomlar yoshlik va turmushga chiqmaganlik belgisini ifodalaydi. Bu davr liboslari uchun yorqin rang va ko'p bezak xos bo'lgani manbalarda qayd etilgan [6].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. **Kelinlik davri.** *Kelinchak ro'mol*, *kelin ko'ylak*, *kelin to'n* birikmalarida *kelin* so'zi maqom ko'rsatkichi vazifasini bajaradi. Bu liboslar yangi oilaviy maqomni jamoaga ko'rsatadi. *Kelin salom* marosimida kelinning kiyimi va bosh yopinchig'i alohida ahamiyatga ega.

3. **Onalik va keksalik davri.** Yosh ulg'aygan sari libosning rangi xiralashadi, bezagi kamayadi. Keksa ayollar boshidagi durra tushib ketmasligi uchun uning ustidan buklab o'raladigan ro'mol Sirdaryoning ayrim tumanlarida *lokki (lakki)*, ko'plab viloyatlarda *peshonabog'* deb ataladi [12]. Ko'pincha oq dokadan qilinadigan uzun *sallacha* ham shu yoshdagi ayollarga xos [12]. *Oq ro'mol*, *oq doka* kabi birikmalarda *oq* sifati ham rangni, ham keksalik, hurmat va pokizalik tushunchalarini ifodalaydi.

Erkaklar libosida ham maqom belgisi bor. *Salla* an'anaviy ravishda yoshi ulug', obro'li kishi yoki diniy ilm egasi bilan bog'lanadi. *To'n kiygizmoq* birikmasi esa kishini hurmatlash, uning xizmatini e'tirof etish ma'nosini beradi. Bu odat hozir ham to'y, yubiley va mukofotlash marosimlarida saqlanib qolgan.

Bu odatning tarixiy asosi *hil'at* so'zida ko'rinadi. Hil'at yuqori lavozimga ko'tarilgan, jangda g'olib chiqqan yoki alohida izzatga loyiq ko'rilgan kishilarga podshoh tomonidan in'om qilingan zarbof to'n bo'lgan [12]. "Boburnoma"da *hil'atlar kiydurib, ruxsat berildi* jumlasi uchraydi [14]. Bu yerda kiyim kiygizish kechirim va iltifot belgisi sifatida qo'llangan.

Mumtoz adabiyotda libos nomlari ijtimoiy qutblarni ham ifodalaydi. Darvesh va qalandarlar kiygan *janda*, *hirqa*, *abo*, *dalq*, *rido* kabi nomlar dunyodan kechish va kamtarlik ramziga aylangan [12]. Saroy ayollari kiygan qimmatbaho, nozik bezakli *deklay* esa yuqori tabaqaga mansublikni bildirgan [12]. Alisher Navoiyning quyidagi baytida *janda* (gado libosi) bilan *kisvat* (sulton libosi) qarama-qarshi qo'yiladi:

Gar Navoiy jandasin shoh oldi, tong yo'q, chunki ishq Poku beg'ashdur gadoning kisvatin sulton kiyar.

Baytda ishq tufayli bu ikki maqom o'rin almashadi: gadoning libosini sulton kiyadi. Shu qarama-qarshilik libos nomlarida maqom semasi qanchalik kuchli ekanini ko'rsatadi.

Shunday qilib, yosh va maqom semasi libos nomlarida asosan aniqlovchi so'zlar (*qiz, kelin, oq*) yoki muayyan harakatni bildiruvchi fe'llar (*kiygizmoq, yopmoq, o'ramoq*) bilan birikma hosil qilish orqali ifodalanadi.

3. Marosim bilan bog'liq libos nomlari

O'zbek xalqining hayot sikli marosimlari, ya'ni tug'ilish, sunnat, to'y va motam, libos bilan uzviy bog'liq. Bu marosimlarda kiyim bezakdan tashqari ramziy vazifa ham bajaradi. Natijada ayrim libos nomlari yoki ular ishtirok etgan birikmalar marosim terminiga aylangan.

Marosim	Libos nomlari va birikmalar	Semantik komponent
Beshik to'yi, chilla	*itko'ylak, chaqaloq ko'ylagi*	Himoya, yangi hayotning boshlanishi
Sunnat to'yi	*to'n kiygizish, do'ppi, belbog'*	Erkaklik maqomiga o'tish
Nikoh to'yi	*sarpo, sep, kelin ko'ylak, kuyov to'n, kelinchak ro'mol*	Ikki oilaning bog'lanishi, yangi maqom
Motam	*ko'k kiymoq, belbog' bog'lamoq, oq ro'mol, mursak (tobut yopinchig'i)*	Qayg'u, marhumga hurmat

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tug'ilish marosimi. *Itko'ylak* chaqaloqqa kiygiziladigan birinchi ko'ylakdir. Uning nomida xalq e'tiqodi bilan bog'liq himoya ma'nosi bor: "it" so'zi bu yerda yomon ko'zni chalg'itish maqsadida ishlatilgan. Bunday nomlash usuli tabu va evfemizm hodisalariga yaqin turadi.

Sunnat to'yi. Bu marosimda bolaga yangi to'n kiygizilib, do'ppi va belbog' taqiladi. Bu harakat bolaning erkaklar jamoasiga qo'shilishini ramziy ifodalaydi. Shu sababli bu yerda libos nomlari bevosita gender maqomi bilan bog'lanadi.

Nikoh to'yi. *Sarpo* kuyov va kelin tomonidan bir-biriga hamda qarindoshlarga hadya qilinadigan kiyim-kechakni bildiradi. *Sep* esa kelinning ota uyidan olib keladigan buyumlari, jumladan kiyimlari majmuidir. Bu nomlar bitta kiyimni emas, kiyimlar to'plamini va ular bilan bog'liq ijtimoiy majburiyatni ifodalaydi. Demak, ular libos leksikasining marosim terminlariga o'tgan qismi hisoblanadi.

Motam marosimi. *Ko'k kiymoq* birikmasi "motam tutmoq" ma'nosida qo'llanadi. Bu yerda rang nomi libos bilan birga kelib, butun marosim holatini anglatadi. Bu metonimik ko'chishga misol bo'ladi: kiyim belgisi orqali kishining ruhiy holati va ijtimoiy vaziyati nomlanadi. Motamda erkaklarning *belbog' bog'lashi* esa marhumga hurmat va qayg'uga sheriklikni bildiradi.

Mursak so'zining taqdiri marosim semantikasining shakllanishiga yaxshi misol bo'ladi. Bu nom arabcha *murassa'* ("ziynatlangan, bezatilgan") so'zidan olingan bo'lib, dastlab qimmatbaho tosh va zarlar bilan bezatilgan ust kiyimni anglatgan [12]. O'tgan asr boshlarida mursak ayollarning kundalik kiyimi bo'lgan [13]. 1920-yillardan boshlab esa u faqat aza marosimlarida tobut ustiga yopiladigan yopinchiq sifatida ishlatiladi [12]. Shunday qilib, so'z "bezakli ayollar kiyimi" ma'nosidan "motam buyumi" ma'nosiga o'tgan, ya'ni uning ma'nosida marosim semasi asosiy belgiga aylangan.

Marosim libos nomlari hududlarga qarab farq qiladi. Masalan, motam rangi ayrim joylarda ko'k, ayrimlarida oq yoki qora bo'ladi. Bu farqlarni sheva materiallari asosida alohida o'rganish kerak.

Xulosa

Tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi:

1. O'zbek tilidagi milliy libos nomlari ma'nosida predmet semasidan tashqari gender, yosh-maqom va marosim semalari ham mavjud. Bu semalar so'zning lingvomadaniy qiymatini belgilaydi.
2. Gender belgisi ikki yo'l bilan ifodalanadi: so'z ma'nosining ichida (*paranji, salla*) va aniqlovchi so'z orqali (*qiz do'ppi, ayollar to'ni*). Ikkinchi yo'l o'zbek tilida ancha mahsuldor.
3. Yosh va ijtimoiy maqom semasi asosan *qiz, kelin, kuyov, oq* kabi aniqlovchilar hamda *kiygizmoq, yopmoq, o'ramoq* fe'llari ishtirokidagi birikmalarda namoyon bo'ladi.
4. Marosim bilan bog'liq libos nomlarining bir qismi (*sarpo, sep, itko'ylak, ko'k kiymoq, mursak*) marosim terminiga aylangan. Ularda ma'no metonimiya yo'li bilan kiyimdan marosim holatiga ko'chgan.
5. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi bilan ayrim nomlarning gender va maqom belgilari zaiflashmoqda. Bu jarayonni kuzatish libos leksikasining diaxron rivojini o'rganishda muhim.

Kelgusida Qashqadaryo shevalaridagi libos nomlarini to'plab, ularni adabiy til materiali bilan qiyoslash rejalashtirilgan. M. Asomutdinova bu shevalarga oid qiziqarli misollarni qayd etgan: belbog' Qarshi va Shahrisabzda *qars (belqars)*, *belbaq*, *qiyiq* deb ataladi; nimcha yuqori Qashqadaryoda *siynavon*, Beshkentda *qismacha*, Yakkabog'da *kuttacha* deyiladi [12]. Bu nomlarning gender va marosim semalarini aniqlash keyingi tadqiqotning vazifasidir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Shamsiddinova L. Etymological-Structural and Ethnocultural Analysis of the Names of National Clothing in the Uzbek Language // Journal of Advanced Linguistic Studies. – 2026. – Vol. 13, No. 2, Part 2. – P. 46–61.
3. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. – 2012. – №5.
6. Костюм народов Средней Азии: историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1979.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
9. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
10. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3 tomlik. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
11. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
12. Asomutdinova M. O'zbek tilida kiyim-kechak nomlari va uning qismlari. – Toshkent, 1970.
13. Rahmatullayeva D. Libos tarixi. – Toshkent, 2015

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.